УДК 338.43:633.1
JEL D40, F14, Q13, Q18
ORCID ID 0000-0001-8030-8651
ORCID ID 0000-0001-8671-5709
ORCID ID 0000-0001-6270-8416
DOI https://doi.org/10.17721/tppe.2025.50.1

Базилевич В.Д.,
член-кореспондент НАН України,
д.е.н., проф.
Филюк Г.М., д.е.н., проф.,
завідувач кафедри економіки підприємства
КНУ імені Тараса Шевченка
Колоша В.В., к.е.н., доцент
КНУ імені Тараса Шевченка
halynafyliuk@knu.ua

РОЗВИТОК КОНКУРЕНЦІЇ НА РИНКУ ЗЕРНА В УКРАЇНІ – ОСНОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

Стаття присвячена розгляду рівня конкуренції на ринку зерна України в сучасних умовах та його впливу на рівень продовольчої безпеки країни. Визначено географічні, продуктові та часові межі зернового ринку. Встановлено суб'єктний склад досліджуваного ринку як з боку попиту, так і з боку пропозиції. Зокрема виявлено, що основними суб'єктами з боку пропозиції виступають виробники зерна, зерна, підприємства, що забезпечують зберігання зерна, а також акредитовані біржі. Попит представлений підприємствами харчової промисловості, домогосподарствами та державними резервними фондами. Проаналізовано структуру вітчизняного ринку зерна. Доведено, що найдоцільніше розраховувати ринкову частку зернових підприємств на основі частки їх виробництва в загальному обсязі виробництва зерна. Запропоновано авторську градацію виробників зерна залежно від розміру земельних ділянок, які вони експлуатують для вирощування зернових культур. Проаналізовано динаміку кількості підприємств, що займаються виробництвом зернових за 2021-2023 рр. Встановлено, незначне посилення рівня концентрації на ринку як в національному, так і в регіональному розрізі. Прогнозується подальше посилення консолідації зернового ринку України у зв'язку з проведенням другого етапу земельної реформи. Доведено позитивний вплив створення Української універсальної біржі на формування прозорого конкурентного середовище для торгівлі зерновими культурами в Україні. Разом з тим, з'ясовано, що частка зерна, що реалізується через цю інституцію, залишається достатньо низькою. Розкрито роль зернотрейдерів на вітчизняному ринку зерна та узагальнено наукові підходи до їх класифікації. Встановлено, що зернотрейдери позитивно впливають на ефективність функціонування зернового ринку в цілому та на рівень конкуренції на ньому, оскільки забезпечують нарощування експортного потенціалу навіть в умовах повномасштабного вторгнення, розвиток складської та торгової інфраструктури, укладають форвардні угоди з виробниками агропродукції. Разом з тим, зернотрейдери контролюють закупівельні ціни та логістичні активи, створюють нерівні умови конкуренції для дрібних агровиробників, а також не враховують потреби внутрішнього ринку, що становить загрозу для продовольчої безпеки України.

Ключові слова: *агробізнес, експорт, війна, конкуренція, конкурентоспроможність, монополізація, ринок зерна, продовольча безпека.*

Постановка проблеми. Ефективне функціонування українського ринку зернових і зернобобових культур є стратегічно важливим для забезпечення продовольчої безпеки нашої країни і запорукою стабільності на основних світових ринках продовольства. Внутрішнє споживання зерна в Україні складає 25 %, тож експортується близько ¾ від сукупних обсягів виробництва. До повномасштабної війни рф проти України за обсягами експорту наша країна входила до п'ятірки найбільших експортерів зернових у світі. За оцінками експертів, навіть в умовах війни український аграрний сектор продемонстрував високу стійкість та адаптивність до ризиків воєнного часу [1].

Підвищенню ефективності виробництва, залученню інвестицій та модернізації аграрного сектору сприяє розвиток конкурентного середовища на цьому ринку. В умовах глобальної нестабільності та змін клімату зростає значення продовольчої безпеки, що робить розвиток конкуренції ключовим фактором стабільності внутрішнього ринку. Монополізація або обмежений доступ малих і середніх виробників до ринкових можливостей можуть загрожувати стабільності продовольчого забезпечення.

Аналіз останніх публікацій. Ринок зерна в Україні перебуває у центрі уваги багатьох вітчизняних дослідників. Ряд науковців розглядають особливості зернового ринку в цілому та конкуренції на ньому зокрема в контексті аналізу проблем всього агропромислового комплексу. Зокрема Б. Пасхавер, порівнюючи рівень концентрації сільськогосподарського виробництва (в тому числі зернових та зернобобових) в Україні та США, розкриває її вплив на ефективність аграрних підприємств [2]. В. Андрійчук та І. Сас, пропонуючи авторський підхід до градації агропромислових підприємств за розміром, розглядають переваги великих підприємств та обґрунтовують необхідність диференціації державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників [3]. Інші науковці (Жук В., Сичевський М., Артеменко Л. та ін.) досліджують саме зерновий ринок як стратегічно важливий сектор сільського господарства. Так, Жук В. та Сичевський М. розглядають основних суб'єктів зернового ринку, рівень розвитку інфрастуктури, яка забезпечує його функціонування, а також пропонують заходи державної політики, спрямовані на підвищення ефективності функціонування зернового ринку України [4]. Артеменко Л. аналізує загрози та виклики, з якими стикнулися учасники ринку після початку повномасштабного вторгнення, та їх вплив на експортний потенціал вітчизняного агробізнесу [5].

Невирішені частини проблеми. Разом з тим, незважаючи на велику кількість наукових досліджень, присвячених аналізу вітчизняного зернового ринку, існує потреба у поглибленому його аналізі з урахуванням нових реалій, зокрема повномасштабного вторгнення рф в Україну, високої волатильності цін на національному та світовому ринку, тарифних війн, тощо. Крім того, додаткового аналізу потребує динаміка рівня конкуренції на цьому ринку та її вплив на продовольчу безпеку України.

Метою статті є аналіз стану й перспектив розвитку конкурентного середовища на ринку зерна в Україні в умовах сучасних викликів та з урахуванням інституційних та інфраструктурних чинників.

Методологія дослідження конкуренції на зерновому ринку України включає в себе використання загальнонаукових та специфічних методів. Системний метод застосовувався для розкриття основних понять, пов'язаних з аналізом рівня економічного

суперництва на досліджуваному ринку, а також консолідації основних підходів до розрахунку ринкової частки виробників зерна. Методи аналізу та синтезу використовувалися для характеристики впливу діяльності зернотрейдерів на ефективність функціонування ринку, метод порівняння – при розгляді його структури. Окрім того застосовувалися методи економіко-статистичного аналізу та табличний метод.

Виклад основного матеріалу. Законодавство України визначає ринок зерна (зерновий ринок) як систему товарно-грошових відносин, що виникають між його суб'єктами в процесі виробництва, зберігання, торгівлі та використання зерна на засадах вільної конкуренції, вільного вибору напрямів реалізації зерна та визначення цін, а також державного контролю за його якістю і зберіганням [6]. Це визначення ринку зерна акумулює в собі всі необхідні елементи ринку, які обумовлюють умови його функціонування. На таке визначення поняття ринок спираються у своїй праці й відомі науковці – визнані дослідники у цій сфері [4].

У свою чергу, підкреслимо, що єдиний ринок зерна функціонує як інтегрована система, сегментована за своєю природою і представлена різним суб'єктним складом: виробництво зерна (агропідприємства, фермерські господарства); зберігання зерна (елеватори, зерносховища); реалізація зерна (біржі, трейдери, експортери); переробка зерна (млини, комбікормові заводи); споживання зерна (харчова промисловість, тваринництво, експорт).

Законом України «Про зерно та ринок зерна в Україні» визначена важливість ефективного функціонування та стабільного розвитку ринку зерна в Україні. Серед основних завдань – забезпечення функціонування ринку зерна на засадах поєднання вільної конкуренції та державного регулювання з метою збалансування інтересів суб'єктів господарювання та держави; забезпечення продовольчої безпеки нашої країни та світу, тощо [6].

Ключовим етапом аналізу ринку, рівня його конкурентності/монополізації, що використовується в економічних дослідженнях та конкурентній політиці, є визначення меж ринку. Традиційно виокремлюють географічні (територіальні), товарні (продуктові) та часові межі ринку. Доцільно нагадати, що, відповідно до класичного підходу, під географічними (територіальними) межами ринку розглядають межі території, на якій покупці можуть придбати даний товар чи його близькі замінники, і за межами якої вони такої можливості не мають. Такі межі залежать від гостроти конкуренції на ринку, а також від величини бар'єрів входу на ринок зовнішніх продавців. Відповідно, аналізуючи розвиток конкуренції на ринку зерна, доцільно виокремлювати внутрішній ринок зерна, обмежений національними кордонами України, і зовнішній – глобальний ринок зерна, оскільки Україна є одним із ключових «гравців» на ньому. Оскільки зерно – товар тривалого зберігання, який відносно легко транспортується, недоцільно виокремлювати регіональні межі цього ринку.

Товарні (продуктові) межі ринку відображають здатність товарів замінювати один одного у споживанні. Для визначення товарних (продуктових) меж ринку зерна, необхідно враховувати вид продукції, її використання, взаємозамінність, географічні фактори та рівень переробки. У цьому контексті зазначимо, що ринок зерна можна сегментувати на окремі субринки: 1) за видами зернових (пшениці, ячменю, кукурудзи, жита, вівса, соняшнику тощо); 2) за призначенням зерна (продовольче (використовується в харчовій промисловості та в особистому споживанні), фуражне (корм для тварин), технічне

(виробництво біопалива, спиртове); 3) за рівнем обробки зерна (необроблене (сире) і оброблене). Хоча ринок є доволі сегментованим, у переважній більшості всі зернові культури є взаємозамінними як у споживанні населенням, так і як кормова база для тваринництва.

Часові межі ринку характеризують досліджуваний часовий інтервал, а також межі експлуатації товару. Часовими межами ринку зерна є маркетинговий рік (МР) – період часу, протягом якого здійснюється виробництво, зберігання, реалізація та споживання зернових культур. МР розпочинається зі старту сезону продажу нового врожаю, коли починається активне збирання ранніх зернових і завершується реалізацією зерна попереднього врожаю. Нагадаємо, що МР дещо відрізняється для різних видів зернових, наприклад, для пшениці, ячменю, жита він стартує з 1 липня і завершується 30 червня, для соняшнику, сої, ріпаку – 1 вересня – 31 серпня, а для кукурудзи – з 1 жовтня по 30 вересня, оскільки збір врожаю розпочинається восени.

Лише визначивши межі ринку можна переходити до аналізу його суб'єктів, які формують попит і пропозицію, їх взаємодії між собою, стану конкуренції тощо.

Відповідно до Закону України, суб'єктами ринку зерна є виробники зерна, суб'єкти зберігання зерна, акредитовані біржі та інші господарюючі суб'єкти, які функціонують на ринку зерна [6]. Більш повний перелік суб'єктів ринку зерна в Україні наведено в науковій праці [4, с. 92]. Разом з тим, в обох переліках лише частково представлені суб'єкти – зернотрейдери, які можуть одночасно виступати в двох іпостасях – як виробники і продавці, з одного боку, та як покупці зерна у дрібних фермерів, – з іншого. Водночас, ці переліки потребують доповнення суб'єктами попиту, якими є підприємства секторів харчової промисловості (хлібобулочної, борошно-круп'яної, спиртової, кондитерської, комбікормової, виробництва біоетанолу тощо), кінцеві споживачі (домогосподарства) та державні резервні фонди.

Одним із етапів аналізу конкуренції на ринку є дослідження його структури, тобто розподіл ринкових часток між основними учасниками ринку. Тому є доцільність класифікувати усіх виробників зерна за їх розмірами, і, відповідно, частками на ринку. При цьому необхідно зробити ряд уточнень. По-перше, який показник лежить в основі визначення частки ринку. Серед показників, які характеризують розмір підприємства чи їх групи щодо розміру ринку можуть бути його (їх) частка виробництва в загальному обсязі виробництва продукції, або частка продаж у ринковому обсязі реалізації. Економічною наукою і практикою пропонуються й інші показники, але вони є нерелевантними по відношенню до цього ринку. Найбільш релевантним вважається показник частки підприємства (їх групи) в ринковому обсязі реалізації. Однак, зауважимо, що такі дані відсутні в офіційних джерелах як з об'єктивних (н-д, через велику кількість учасників ринку), так з суб'єктивних причин. Тим часом, маємо офіційну інформацію про частки виробництва зерна за певними категоріями сільськогосподарських підприємств у загальному обсязі виробництва продукції. Оскільки переважна більшість з них реалізує продукцію на внутрішньому ринку, то можемо вважати релевантним для визначення структури ринку зерна показник частки його (їх) виробництва в загальному обсязі виробництва продукції. По-друге, за даними Державної служби статистики України, на ринку зерна в Україні функціонує понад 23 000 тис. господарств, тому доцільним є їх групування за розмірами. Тут, у свою чергу, постає логічне питання: який показник має

лежати в основі визначення розміру агропідприємств. Критерії розподілу аграрних підприємств за розміром запропоновані у працях Б. Пасхавера, Андрійчука В. і Сас І. Зокрема, Б. Пасхавер пропонує класифікувати агропідприємства за показником річного доходу (виручки) [2], а Андрійчук В. і Сас І. вважають, що для градації аграрних підприємств за їх розміром потрібно брати до уваги три найважливіші показники – площу сільськогосподарських угідь, грошову виручку та чисельність працюючих. Водночас, автори зауважують, і ми підтримуємо цю думку, що для аграрних підприємств, які є багатогалузевими та використовують землю для вирощування сільськогосподарських культур і розвитку тваринництва, одним з основних критеріїв розміру стає показник концентрації земель – площа сільськогосподарських угідь [3, с. 15]. Тим більше, що наша мета – оцінка структури ринку зерна. На основі даних офіційної статистики нами запропонована градація агропідприємств за розмірами земельних ділянок, які вони експлуатують для вирощування зернових. Однак, ми пропонуємо до малих віднести сільськогосподарські підприємства, які вирощують зернові на площі до 2000 га, до середніх – понад 2000 до 3000 га, і до великих – понад 3000 га. Інформація по суб'єктах вирощування зерна в узагальненому вигляді наведена в Табл. 1.

Таблиця 1

Структура зернового ринку України

Категорія підприємств	2021		2022		2023	
	Кількість підприємств, одиниць/% до загальної кількості	Обсяг виробництва, у % до загального обсягу виробництва	Кількість підприємств, одиниць/% до загальної кількості	Обсяг виробництва, у % до загального обсягу виробництва	Кількість підприємств, одиниць/% до загальної кількості	Обсяг виробництва, у % до загального обсягу виробництва
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**
Підприємства, які вирощують зернові та зернобобові культури, %	**32403/100**	**100,0**	**24379/100**	**100,00**	**23508/100**	**100,0**
з них, малі	31257/96,4	57,3	23618/96,9	59,6	22856/97,3	59,6
Середні підприємства	604/1,9	12,9	392/1,6	12,0	335/1,4	11,0
Великі компанії	542/1,7	29,8	369/1,5	28,4	317/1,3	29,4
Підприємства, які вирощують пшеницю, %	**24016/100**	**100,0**	**18604/100**	**100,00**	**17464/100**	**100,0**
з них, малі	23726/98,8	81,1	18401/98,8	81,6	17326/99,1	81,7
Середні підприємства	167/0,7	7,8	121/0,7	8,2	92/0,5	7,2
Великі компанії	123/0,5	11,1	82/0,4	10,2	76/0,4	11,1
Підприємства, які вирощують ячмінь, %	**13858/100**	**100,0**	**9041/100**	**100,0**	**7987/100**	**100,0**
з них, малі	13858/100		9041/100		7987/100	

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7
Підприємства, які вирощують кукурудзу, %	**15667/100**	**100,0**	**12760/100**	**100,0**	**12070/100**	**100,0**
з них, малі	15274/97,5	60,1	12490/98,9	63,4	11817/97,9	62,4
Середні підприємства	183/1,2	10,7	118/0,9	9,5	113/0,9	9,8
Великі компанії	210/1,3	29,2	152/1,2	27,1	140/1,2	27,8

Джерело: узагальнено за даними [7].

Згідно з даними Табл. 1, у 2023 році кількість господарюючих суб'єктів, які вирощують зерно в Україні, порівняно з довоєнним 2021 роком скоротилася на 27,5 %., у т.ч. тих, які вирощують пшеницю – на 27,3 %, %, ячмінь – аж на 42,3 %, кукурудзу – на 23 %. Причому, скорочення торкнулося усіх підприємств – як малих, так і великих. Це зумовлено значними втратами агросектору через військові дії, завдані збитки, а також те, що близько 20 % сільськогосподарських земель перебувають в окупації. Великі компанії виробляють і пропонують на ринку менше третини від загального обсягу виробництва зернових, малі – майже 60 %. Як бачимо, структура ринку істотно не змінилася за ці три роки. Можна говорити про незначне посилення концентрації ринку в секторі великих підприємств, але вплив його на загальну ринкову ситуацію є нескінченно малим, а отже не вартим уваги на даному етапі.

На деяких регіональних ринках концентрація є дещо вищою. Так, наприклад, концентрація земель у користуванні 10 агрохолдингів на Київщині становить 16,4 %, а 37,6 % знаходиться в користуванні фермерів із земельним банком 500-3000 га. Для порівняння, у Сумській області 10 агрохолдингів володіють 33,7 % площі земель, понад 41 % земель обробляють агрохолдинги з земельним банком понад 10 000 га [8]. Однак такий рівень концентрації поки є некритичним.

На жаль, за 2024 рік офіційні дані про кількість фермерських господарств в Україні, які займаються вирощуванням зернових культур, поки не оприлюднені, але є підстави для висновку про несуттєвість зміни ситуації. Все означене свідчить, що суб'єкти виробництва зерна в Україні функціонують в умовах високого рівня конкуренції.

Водночас, можна очікувати посилення концентрації на ринку в майбутньому внаслідок початку другого етапу земельної реформи – відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення для юридичних осіб. Як відомо, з 1 січня 2024 р. земельні ділянки можуть набувати у власність юридичні обсягом до 10 000 га.

Важливу роль у розвитку добросовісної конкуренції на ринку зерна може відіграти відносно нещодавно створена Українська універсальна біржа (УУБ), на якій проходять торги аграрною продукцією, у т.ч. зерном. Учасники отримують безкоштовний доступ до найкращих пропозицій із продажу та купівлі зернових, сервіс із гарантування угод, цифровізований процес виконання біржових договорів тощо. Очевидно, УУБ частково замінила іншу інституцію – Гарантійний фонд на ринку зерна, який був створений у 2012 р. і ліквідований самим засновником (Кабінетом Міністрів України) у 2021 р., так і не запрацювавши [9] в частині забезпечення гарантій. У 2024 р. уже понад 100 агровиробників та трейдерів акредитовані на організованому ринку зерна, хоча, за оцінками аналітиків, через біржі безпосередньо товаровиробниками реалізується дуже

незначна кількість зерна. На жаль, наразі основна маса продукції реалізується через комерційних посередників, які контролюють експортні, оптові та дрібнооптові товаропотоки та диктують власні «правила гри».

Водночас, Українська універсальна біржа створює прозоре, відкрите та конкурентне середовище для торгівлі зерновими культурами в Україні. Так, відкриті аукціони та електронні торги сприяють формуванню конкурентних ринкових цін на основі взаємодії попиту і пропозиції. Це дозволяє зрівняти шанси як малих фермерів, так і великих агрохолдингів і уникати монополізації ринку зерна. У свою чергу, публікація результатів торгів забезпечує відкритий доступ до інформації, що зменшує вплив посередників і «тіньових» схем, знижує корупційні ризики та створює умови для добросовісної конкуренції. Крім того, регламентовані біржовими угодами правила торгів та участі в них унеможливлюють дискримінацію постачальників зернових. Нарешті, завдяки електронним платформам та відкритим даним, відкривається доступ українських агрокомпаній до міжнародних партнерів, зокрема експортерів, що посилює конкуренцію й на зовнішньому ринку. Аналогічну роль для забезпечення конкуренції на ринку зерна, зокрема, його реалізації, відіграють і інші електронні платформи для торгівлі зерном, серед яких GrainTrade.com.ua (https://graintrade.com.ua/en), iCORN.trade (https://icorn.trade/) та Українська енергетична біржа (UEEX, https://www.ueex.com.ua). Хоча Українська енергетична біржа спеціалізується на купівлі-продажу енергетичних ресурсів, вона також проводить електронні аукціони з продажу сільськогосподарської продукції, у т.ч. зерна.

Ключовими «гравцями» ринку зернових в Україні є зернотрейдери – суб'єкти господарювання (компанії або фізичні особа-підприємці), які займаються купівлею, реалізацією, у т.ч. експортом та/або імпортом зернових на внутрішньому та/або міжнародному ринках. В Україні зернотрейдери є надзвичайно важливими елементами в ланцюгу між фермером та кінцевим покупцем зерна. Загалом, український ринок зернотрейдингу є динамічним. В Україні функціонує велика кількість зернотрейдерів – від малих фермерських господарств до великих агрохолдингів та міжнародних компаній. У процесі опрацювання цієї теми нами узагальнені підходи до класифікації зернотрейдерів (Табл. 2).

Таблиця 2

Види зернотрейдерів в Україні

Класифікаційні ознаки	**Характеристика**	**Приклади компаній**
1	**2**	**3**
1. За масштабами діяльності		
Великі	Обробляють і реалізують величезні обсяги зерна (понад 1 млн т зерна на рік); мають власну інфраструктуру (термінали, елеватори, логістичні потужності); експортують зернові до ЄС, країн Близького Сходу, Азії, Африки.	«Cargill», «Louis» «Dreyfus», «COFCO», «Kernel», «НІБУЛОН», «Astarta».
Середні	Обробляють і реалізують значні обсяги зерна (сотні тис. т/на рік); володіють інфраструктурою на регіональному рівні (елеватори та склади); працюють як посередники між аграріями та великими експортерами.	«Укрлендфармінг», «Епіцентр Агро», «Гермес-Трейдинг».

Продовження табл. 2

1	2	3
Малі	Обробляють і реалізують десятки тис. т зерна на рік; орієнтовані на внутрішній ринок або регіональні поставки; нерідко не мають власної інфраструктури, орендуючи елеватори та транспорт.	«Глобал Трейд Інвест», «Мартин Єнерджи», «Волтекс»
2. За походженням капіталу		
Міжнародні	Глобальні корпорації, які контролюють великі частки експорту.	«Cargill» (США), «Louis Dreyfus Company» (Франція), «COFCO» (державна китайська корпорація), «ADM (Archer Daniels Midland, США)», «Glencore Agriculture (Viterra) (Швейцарія), **«Al Ghurair Resources» (OAE)**
Національні	Українські компанії, що працюють на внутрішньому ринку та експортують.	«Kernel», «НІБУЛОН», «Агропросперіс», «Гермес-Трейдінг», «G.R. Agro»
Спільні підприємства	Компанії з українсько-іноземним капіталом.	«Grain Alliance», «M-Grain (MaxGrain International Limited)», «Orsett Trading SA»
3. За напрямами роботи		
Експортери	Реалізують зерно за кордон.	«Cargill», «Kernel», «НІБУЛОН».
Внутрішні	Постачають зерно на український ринок (борошномельні заводи, комбікорми).	ТОВ «Агро-Регіон», ТОВ «Зерно-Трейд», ТОВ «Укрaгрозерно»
Посередники	Закуповують зерно у фермерів та перепродають великим трейдерам.	«МК Агро Трейд», «Сларус», «СУГП «ІМТРЕКС», «РЕВАТТ»
4. За рівнем інтеграції в аграрний сектор		
Агрохолдинги-трейдери	Володіють власними полями, елеваторами, терміналами, переробними заводами	«Kernel», «Astarta».
Логістичні	Займаються перевезенням зерна та його транспортуванням	АТ «Укрзалізниця»
Переробні	Використовують зерно для виробництва борошна, комбікормів, олії, спирту.	МХП
5. За типом контрактів		
Працюють з форвардними контрактами	Компанії, що укладають довгострокові контракти на постачання зерна	В основному великі експортери, міжнародні зернотрейдери.

Продовження табл. 2

1	2	3
Працюють зі спотовими контрактами	Працюють за короткостроковими контрактами без довгострокових угод.	Переважно малі та середні зернотрейдери
Комбінують різні види контрактів	Комбінують форвардні та спотові контракти, залежно від ситуації на ринку	Переважна більшість зернотрейдерів

Джерело: розроблено авторами

Водночас, точну кількість зернотрейдерів в Україні визначити складно через відсутність єдиного реєстру та постійні зміни на ринку. Але, як можемо побачити з Табл. 2, багато компаній можуть класифікуватися за кількома ознаками, залежно від їх стратегії та ринкових умов. Деякі компанії – зернотрейдери поєднують виробництво зерна з його подальшою реалізацією, що дозволяє їм контролювати весь ланцюг постачання – від поля до кінцевого споживача.

Зауважимо, що роль зернотрейдерів у розвитку конкурентних відносин на внутрішньому зерновому ринку є суперечливою. Їх часто звинувачують у монополізації українського ринку зернових та в усіх наслідках, які випливають з цього процесу – заниженні купівельних цін, дискримінаційних діях, отриманні монопольних прибутків тощо. Однак, задля наукової об'єктивності варто проаналізувати їх вплив на ринок крізь призму позитивних і негативних наслідків діяльності.

Логічно почнемо з аналізу позитивного впливу. По-перше, за останні два десятиліття зернотрейдери відіграли основну родь у нарощуванні експортного потенціалу вітчизняного агробізнесу, що, очевидно, позитивно вплинуло і на розвиток конкуренції на внутрішньому ринку. Орієнтуючись на експорт, зернотрейдери здійснювали пошук нових ринків збуту в глобальному просторі. Відкриття нових ринків розширило можливості для реалізації врожаю, що, в свою чергу, спричинило зростання обсягів виробництва зерна усіма грумами господарюючих суб'єктів агросфери – від агрохолдингів до окремих приватних господарств. Так, обсяг виробництва зерна і зернобобових в Україні зріс із 27 233 тис. т у 2001 р. до 86010,4 тис. т – у довоєнному 2021 р. (у понад 3 рази); обсяг реалізації відповідно з 16967,3 тис. т до 41993 тис. т. [10, 11].

Розширюючи контекст, зазначимо, що завдяки трейдерам аграрна продукція (зерно, кукурудза, ячмінь) продовжує експортуватися навіть у складних умовах війни, що забезпечує надходження валютної виручки до країни і сприяє стабілізації економіки. Експорт зернових зріс у 19,5 разів (з 483,73 млн. дол. США у 2001 р. до 9418,26 млн. дол. США – у 2024 р.) [12]. І це при тому, що частина українських територій знаходиться в окупації, а частина поки є непридатною для обробітку. Очевидно, що підтримка експорту навіть в умовах війни гарантує надходження валютної виручки до економіки України, що є критичним чинником для фінансування аграрного виробництва і збереження національної продовольчої безпеки.

По-друге, зернотрейдери вкладали значні інвестиції у розвиток складської та торгової інфраструктури через створення регіональних мереж елеваторів, потужностей річкових та морських портів. Після повномасштабного вторгнення рф в Україну у відповідь на блокаду портів, вони інвестували в розвиток альтернативних логістичних маршрутів, зокрема в залізничну, річкову та сухопутну логістику через сусідні країни (Польщу, Угорщину,

Словаччину), через Дунайські порти, що дозволило частково компенсувати втрати експорту зерна внаслідок блокади. Наявність необхідної інфраструктури є ключовим чинником для розвитку конкуренції, бо забезпечує умови для зберігання зерна і його належного транспортування. Це, в свою чергу, стало певним внеском у стабілізацію світових ринків продовольства та допомогло уникнути ще більшого поглиблення глобальної продовольчої кризи.

По-третє, деякі трейдери відновили практику укладання форвардних контрактів з агровиробниками [13]. Форвардні контракти дозволяють фермерам отримувати передоплату за майбутній урожай, що забезпечує необхідні обігові кошти для проведення посівної кампанії та інших виробничих потреб, а отже є своєрідним захистом від банкрутства малих і середніх компаній. Таким чином, розвиток практики форвардних контрактів забезпечує стійкість агровиробників, особливо малих і середніх, створюючи умови для планомірного виробництва зернових культур, сприяє структуризації ринку і збереженню нормальних конкурентних умов, що є основою продовольчої незалежності України та її внеску у глобальну продовольчу стабільність.

Водночас не можна оминути увагою, і негативні наслідки діяльності зернотрейдерів на розвиток конкуренції на українському ринку зерна зокрема, та агробізнес в цілому.

Йдеться, зокрема, про те, що в багатьох регіонах України (особливо в центральній і південній частині) зернотрейдери диктують закупівельні ціни, які часто нижчі за собівартість виробництва, що негативно впливає на ефективність діяльності власне фермерів. Високі витрати, пов'язані з доставкою зерна на ринки (логістичні, витрати на належне зберігання тощо), роблять невигідним для дрібних агрофірм та селянських господарств займатися реалізацією зерна навіть в Україні, не кажучи вже про його експорт. Це створює сприятливі умови для зернотрейдерів. Зростання транспортних витрат також впливає на конкуренцію між трейдерами та виробниками, оскільки через проблеми з експортом зернотрейдери закладають у закупівельну ціну логістичний дисконт, що зменшує ціну закупівлі зерна.

Крім того, надмірний акцент на експорт зернотрейдерами, через безумовно вищі ціни і прибутки, без урахування внутрішніх потреб, може загрожувати національній продовольчій безпеці. При цьому, експорт залишків зернових забезпечує баланс попиту і пропозиції на внутрішньому ринку, що є позитивним чинником.

Зауважимо також, що контроль над логістичними активами посилює ринкову владу зернотрейдерів, а це теж може мати негативний вплив на конкурентне середовище. Маємо зауважити, що для забезпечення ефективної конкуренції на зерновому ринку необхідні альтернативні рішення. Йдеться, зокрема, про те, що в повоєнний період необхідним є стимулювання державою будівництва елеваторів, терміналів, складів, залізничних станцій, розвитку портової інфраструктури як критично важливих для забезпечення агровиробникам, особливо дрібним та середнім, альтернативних варіантів зберігання та транспортування зерна. Це зменшить залежність від великих зернотрейдерів, збільшить можливості для вибору покупця зерна, сприятиме скороченню втрат на логістику і, ймовірно, зростанню ефективності.

Виходячи з викладеного, можемо констатувати, що вплив зернотрейдерів на рівень конкуренції на ринку зерна в Україні є неоднозначним. З одного боку, вони інвестують в інфраструктуру, логістику, забезпечують експорт і сприяють фінансовій підтримці

агровиробників через форвардні контракти, що стимулює розвиток конкуренції. З іншого боку, їх ринкова влада, контроль над логістикою та орієнтація на експорт часто призводять до дискримінації малих виробників, заниження закупівельних цін та ризиків продовольчої безпеки, що поступово може призвести до обмеження конкуренції та спотворення ринкових цін.

Висновки. Український аграрний сектор залишається одним із ключових секторів національної економіки, демонструє стійкість і здатність до адаптації в умовах повномасштабної війни, однак потребує подальшої підтримки та системних перетворень. Ринок зерна як важлива його складова є складною сегментованою системою, що включає суб'єктів різних рівнів та функціонального призначення.

Наразі рівень конкуренції на зерновому ринку загалом залишається високим, попри окремі випадки регіональної концентрації. Проте можливе посилення концентрації внаслідок земельної реформи. Потенційні загрози для стабільності створюють також монополізація та обмежений доступ малих та середніх виробників до ринкових можливостей та інфраструктури.

Насамкінець, зазначимо: розвиток ефективної конкуренції на ринку зерна вимагає комплексного підходу, що включає інституційну підтримку малих виробників, інвестиції в інфраструктуру, забезпечення відкритого доступу до біржових платформ та регуляторного нагляду за діяльністю зернотрейдерів. Лише за таких умов Україна зможе не лише зберегти свою позицію на світовій арені як одного із гарантів продовольчої безпеки, а й гарантувати справедливі умови для всіх його учасників.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з аналізом конкурентоспроможності українських агровиробників і трейдерів в умовах глибинних трансформацій та непередбачуваних явищ.

Література

1. Аграрний сектор України у 2023 році: складові стійкості, проблеми та перспективні завдання. Дослідження Національного інституту стратегічних досліджень. 2024. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/ahrarnyy-sektor-ukrayiny-u-2023-rotsi-skladovi-stiykosti-problemy-ta
2. Пасхавер Б.Й. Концентрація та ефективність сільського господарства / Б. Й. Пасхавер // Економіка АПК. – 2013. – № 1. – С. 16–23
3. Андрійчук В.Г., Сас І.С. Критерії розподілу аграрних підприємств за розміром та диференціації рівня державної підтримки агробізнесу. Економіка АПК, 2017, № 10. URL: https://eapk.com.ua/web/uploads/pdf/eapk_2017_10_p_5_97-13-24.pdf
4. Жук В. М., Сичевський М. П. Розвиток зернового ринку. Наукове обґрунтування інтенсифікації виробництва зерна в Україні: виступи науковців на засіданні Президії Національної академії аграрних наук України 27 липня 2011 р. – К.: Аграрна наука, 2011. – 156 с. - С.92-101.
5. Артеменко Л. Експортний потенціал ринку зерна України: виклики та перспективи. Матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції «Формування механізму зміцнення конкурентних позицій національних економічних систем у глобальному, регіональному та локальному вимірах». URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/45130/2/FMZKP_2024_Artemenko_L-Export_potential_of_the_27-29.pdf
6. Про зерно та ринок зерна в Україні : Закон України від 4 липня 2002 року № 37-IV (Редакція від 16.10.2022). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37-15#Text
7. Групування підприємств за розмірами зібраної площі основних сільськогосподарських культур. https://www.ukrstat.gov.ua/

8. Індекс АПК. Земля. Київська область. URL: https://agroportal.ua/publishing/analitika/indeksapk-zemlya-kievskaya-oblast?utm_source=chatgpt.com
9. Про внесення змін до деяких законів України щодо Гарантійного фонду виконання зобов'язань за складськими документами на зерно: Закон України №5493-VI від 20 листопада 2012 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5493-17#Text
10. Реалізація продукції сільськогосподарськими підприємствами за 2010 рік. Статистичний бюлетень. Державний комітет статистики України. 2011. С. 5.
11. Реалізація продукції сільського господарства підприємствами та господарствами населення. Державна служба статистики України. 2022. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/
12. Товарна структура зовнішньої торгівлі в 2021 р. та в 2024 р. Державна служба статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/.
13. Меседж про впевненість: форвардні контракти повернулися на український ринок. URL: https://agroportal.ua/publishing/lichnyi-vzglyad/mesedzh-pro-vpevnenist-forvardni-kontrakti-povernulisya-na-ukrajinskiy-rinok?utm_source=chatgpt.com

References

1. Ahrarnyi sektor Ukrainy u 2023 rotsi: skladovi stiikosti, problemy ta perspektyvni zavdannia. Doslidzhennia Natsionalnoho instytutu stratehichnykh doslidzhen. 2024. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/ahrarnyy-sektor-ukrayiny-u-2023-rotsi-skladovi-stiykosti-problemy-ta
2. Paskhaver B.I. Kontsentratsiia ta efektyvnist silskoho hospodarstva / B. Y. Paskhaver // Ekonomika APK. – 2013. – № 1. – С. 16–23
3. Andriichuk V.H., Sas I.S. Kryterii rozpodilu ahrarnykh pidpryiemstv za rozmirom ta dyferentsiatsii rivnia derzhavnoi pidtrymky ahrobiznesu. Ekonomika APK, 2017, № 10. URL: https://eapk.com.ua/web/uploads/pdf/eapk_2017_10_p_5_97-13-24.pdf
4. Zhuk V. M., Sychevskyi M. P. Rozvytok zernovoho rynku. Naukove obgruntuvannia intensyfikatsii vyrobnytstva zerna v Ukraini: vystupy naukovtsiv na zasidanni Prezydii Natsionalnoi akademii ahrarnykh nauk Ukrainy 27 lypnia 2011 r. – K.: Ahrarna nauka, 2011. – 156 с. - С.92-101.
5. Artemenko L. Eksportnyi potentsial rynku zerna Ukrainy: vyklyky ta perspektyvy. Materialy XII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Formuvannia mekhanizmu zmitsnennia konkurentnykh pozytsii natsionalnykh ekonomichnykh system u hlobalnomu, rehionalnomu ta lokalnomu vymirakh». URL: https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/45130/2/FMZKP_2024_Artemenko_L-Export_potential_of_the_27-29.pdf
6. Pro zerno ta rynok zerna v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 4 lypnia 2002 roku № 37-IV (Redaktsiia vid 16.10.2022). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/37-15#Text
7. Hrupuvannia pidpryiemstv za rozmiramy zibranoi ploshchi osnovnykh silskohospodarskykh kultur. https://www.ukrstat.gov.ua/
8. Indeks APK. Zemlia. Kyivska oblast. URL: https://agroportal.ua/publishing/analitika/indeksapk-zemlya-kievskaya-oblast?utm_source=chatgpt.com
9. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo Harantiinoho fondu vykonannia zoboviazan za skladskymy dokumentamy na zerno: Zakon Ukrainy №5493-VI vid 20 lystopada 2012 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5493-17#Text
10. Realizatsiia produktsii silskohospodarskymy pidpryiemstvamy za 2010 rik. Statystychnyi biuleten. Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy. 2011. С. 5.
11. Realizatsiia produktsii silskoho hospodarstva pidpryiemstvamy ta hospodarstvamy naselennia. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. 2022. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/
12. Tovarna struktura zovnishnoi torhivli v 2021 r. ta v 2024 r. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/.

13. Mesedzh pro vpevnenist: forvardni kontrakty povernulysia na ukrainskyi rynok. URL: https://agroportal.ua/publishing/lichnyi-vzglyad/mesedzh-pro-vpevnenist-forvardni-kontrakti-povernulisya-na-ukrajinskiy-rinok?utm_source=chatgpt.com

Bazylevych V.D.,
Corresponding member of the National
Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of Science (Economics), Professor,
Fyliuk H.M,
Doctor of Science (Economics), Professor,
Head of the Department of Business Economics
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Kolosha V.V.,
PhD in Economics, Associate Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
halynafyliuk@knu.ua

DEVELOPMENT OF COMPETITION IN THE GRAIN MARKET AS A BASIS FOR ENSURING FOOD SECURITY

The article analyzes the degree of competition in the Ukrainian grain market under current conditions and its impact on the country's food security. The authors defined geographical, product, and time boundaries of the grain market. The analyzed market participants were identified on the demand and supply side. In particular, it was found that the main actors on the supply side are grain producers, grain storage companies, and accredited exchanges. Food companies, households, and state reserve funds represent the demand. The structure of the Ukrainian grain market is analyzed. Authors prove that the most appropriate way to calculate the market share of grain companies is the calculation based on their production share in the total production volume of grain. The author ranking of grain producers is proposed depending on the size of the land plots they exploit for growing grain crops. The dynamic of the number of companies producing grain crops is analyzed in 2021-2023. The authors found a slight increase in market concentration both at the national and regional levels. They expect a further rise in Ukrainian grain market consolidation caused by the implementation of the second stage of land reform. The positive impact of establishing a Ukrainian universal exchange on forming a transparent competitive environment for trading grain crops in Ukraine is shown. At the same time, the share of grain sold through this institution is still very low. The role of grain trading companies in the Ukrainian grain market is exposed, and scientific approaches to their classification are generalized. The authors found that grain traders positively influence grain market performance and the degree of competition in this market. It can be explained by the fact that such companies ensure an increase in export potential even under full-scale invasion, the development of storage and trade infrastructure, and enter into forward agreements with agricultural producers. At the same time, grain traders control purchase prices and logistic assets, create unequal conditions of competition for small agricultural producers, and also do not take into account the needs of the domestic market; therefore, they threaten the food security of Ukraine.

Keywords: *agricultural business, export, war, competition, competitiveness, monopolization, grain market, food security.*